

Ивана КОМАТИНА*

Историјски институт
Београд

НЕКОЛИКО ЗАПАЖАЊА О БИЦИ НА МОРАВИ

Анстракт: У раду се анализирају византијски и западни извори који посредно или непосредно говоре о бици на Морави. Како битка у изворима није датирана, пре свега анализом извора, али и представљајући досадашња мишљења и претпоставке понудили смо хронологију тог догађаја. Он се, наравно, не може одвојити од историјских догађаја који су му претходили и следили, те су и они описани и умногоме су допринели проналажењу изгледног решења.

Кључне речи: битка на Морави, Никита Хонијат, Стефан Немања, псеудо-Ансберт, Исак II Анђео, Бугари, Кумани.

Abstract: The paper analyses Byzantine and Western sources which directly or indirectly testify to the Battle of Morava. As the Battle is not dated in historical sources, we have offered the chronology of this event, primarily through the analysis of sources, but also by presenting hitherto opinions and assumptions. As, of course, this event cannot be separated from the preceding and subsequent historical events, they have also been described, significantly contributing to finding a reasonable solution.

Keywords: Battle of Morava, Nicetas Choniates, Stefan Nemanja, Pseudo-Ansbert, Isaac II Angelus, Bulgarians, Cumans.

Византијски цар Манојло I Комнин успео је да учврсти северну границу Царства на Сави, те је покоравање северозападног Балкана био један од његових бројних успеха, док је смрт тог *витеза западног стила* на византијском двору 1180. године означила и нова превирања на Полуострву. Срби и Угри су одмах отпочели борбу за *враћање дедовине* и освајање нових територија, а њиховим успесима додатно је допринела

* ivana.komatina@iib.ac.rs

и борба за царски трон. Наиме, последњи Комнин, Андроник I је успео да лиши престола законитог цара Алексија II, али је и сам страдао на улицама Цариграда, поставши жртва своје охолости и злодела 12. септембра 1185.¹

Нови цар је постао Исак II из породице Анђела који је одмах на почетку своје владавине склопио мир са Угрима и Србима и ојачао га брачном дипломатијом. Тиме је ублажио чињеницу да је Византија изгубила контролу над северним Балканом, а управо је такав мир био неопходан како би отпочео поход против Бугара. Наиме, Бугари су 1185. обновили државу услед устанка на чијем челу су се нашла браћа Петар и Асен.² У пролеће наредне године Исак II креће у свој први поход против Бугара. Његова акција је била и више него успешна, браћа су се дала у бег и прешла Дунав, тражећи помоћ од Кумана.³ Међутим, тај византијски успех није зауставио Бугаре, због чега је цар већ у јесен 1187. планирао нови, тзв. Други поход против Бугара, али су временски услови омели план, те је до похода дошло у пролеће 1188. Византинци су три месеца опседали тврђаву Ловеч (северноисточно од Софије), али су доживели потпуни пораз. Због тога је цар Исак II са Бугарима склопио мир који је потрајао све до 1189, а као залог мира је најмлађи брат устаника Калојан послат у Цариград.⁴

У години која је делила велику византијску победу и тежак пораз у рату са Бугарима и Западна Европа, односно целокупни хришћански свет претрпео је значајан губитак. Јерусалим је октобра 1187. године предат Саладину, чиме је отпочео крај Јерусалимске краљевине, али и настао разлог за покретање Трећег крсташког похода. Папа Гргур VIII је током марта 1188. упутио позив цару Фридриху Барбароси да стане на чело похода за ослобађање Свете земље, што је он радо прихватио. Већ крајем

¹ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, 376; *Историја српског народа*, I, ур. С. Ђирковић, Београд 1981, 254 (Ј. Калић); И. Коматина, *И обнови своју дедовину и боље је утврди – Стефан Немања и Стефан Првовенчани и уобличавање српске државности*, Стефан Првовенчани и његово доба, ур. И. Коматина, Београд 2020, 37–58.

² Г. Острогорски, *Историја Византије*, 378; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 180–181. И. Божилов, *Историја на средновековна Бугарија*, II, Софија 2017, 282–291.

³ А. Madgearu, *The Asanids: The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185–1280)*, Leiden 2017, 68.

⁴ И. Божилов, *Историја*, 292 и А. Madgearu, *Asanids*, 80; М. Ritter, *Die vlacho-bulgarische Rebellion und die Versuche ihrer Niederschlagung durch Kaiser Isaakios II. (1185–1195)*, *Vyzantinoslavica* 71/1–2 (2013) 187–192; Ђ. Андреев, М. Лалков, *Българските ханове и царе*, Велико Търново 1996, 152, сматрају да се поход на Ловеч и закључење мира између Бугара и Византинаца догодило 1187.

јуна 1189. крсташи су стигли и до Балканског полуострва, и прошавши Београд упутили су се ка Браничеву.⁵ Негде у то време, а свакако пре 27. јула 1189. године, Бугари и Срби су склопили савез против Византинаца.⁶ Тај савез је заправо означио крај мира између Византинаца и Бугара, који је склопљен, како смо навели, након тзв. Другог бугарског похода цара Исака II Анђела.⁷ Такође, посланици „великог жупана Србије и Рашке“ сусрели су се са крсташима у Равном, обећавајући им „сваковрсну службу и потчињеност“ немачком цару, а затим је 27. јула 1189. у Нишу Немања угостио римско-немачког цара Фридриха, понудио му савезништво против Византије, али цар није прихватио тај предлог, из разлога што је желео да оствари свој првобитни циљ – ослободи Јерусалим.⁸ Византијски цар Исак II је упутио посланика Алексија ка цару Фридриху док је он још боравио у Нишу, у намери да убеди немачког цара да византијска војска неће ометати пролаз крсташке војске, али и да утврди Сердику и кланце око ње како би учврстио положај против Срба.⁹ Упркос договору са царем Фридрихом, Византинци су спорадично нападали крсташе, али из псеудо-Ансбертовог исказа се јасно дознаје и да су Срби већ предузимали акције против Византије.

Немачки цар се опростио од српских жупана 30. јула и стигао је у Сердику већ 20. августа, а шест дана касније крсташка војска је код кланца Св. Василија (Ихтимански кланац) „напуштала Бугарску“, Грци су напали крсташе, али су они успешно одбили напад.¹⁰ У околини Пловдива (Филипопоља) војска Фридриха Барбаросе је извршила много напада.¹¹ Током октобра 1189. Фридрих је послао посланике у Цариград „константинопољском цару“ да потврди да није никада дао „део грчке

⁵ И. Коматина, *Срби на путу крсташа*, ИЧ 64 (2015) 76–77.

⁶ „... In ea fluctuatione regni Grecie prefati comites de Saruigia et Crazzia eo tempore, quo exercitus crucis Bulgariam transmeabat, occasione accepta partem Bulgarie sue ditioni subiugaverant, federe inito cum Kalopetro adversus imperatorem Constantinopolitanum. Qui scilicet Kalopetrus domnum imperatorem scriptis et nuntiis officiose salutans debita reverentia et fidelis auxilii contra hostes sponsione maiestati eius inclinabat...” *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrich I, ed. A. Chroust, MGH SSRG N. S. 5, Berlin 1928, 33 (= *Historia de expeditione Friderici imperatoris*).

⁷ И. Божилков, *История*, 292; А. Madgearu, *Asanids*, 80.

⁸ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 29–31; Коматина, *Срби на путу крсташа*, 77–78.

⁹ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 33–35.

¹⁰ *Ibidem*, 35–38.

¹¹ *Ibidem*, 39–40.

земље“ великим жупанима Србије.¹² На том месту се цар Фридрих вероватно осврнуо на свој сусрет са Немањом у Нишу, када је он у жељи да настави освајања предложио цару савезништво, али и да сву „својом ратном вештином освојену земљу прими из руке истог цара“.¹³ Немања је, како смо рекли, нудио савезништво, али упркос томе што га цар није прихватио, он је наставио своја освајања. Такође, и Бугари су спроводили своје акције, те тако псеудо-Ансберт бележи да је током децембра 1189. њихов вођа Петар изјављивао да намерава да са 40.000 „Влаха и Кумана“ *на пролеће нападне Цариград*.¹⁴ Немачки цар је крајем јануара 1190. боравио у Једрену где је, како нас Псеудо-Ансберт обавештава, примио војводу Бертолда, који је имао задатак да се још једном састане са Стефаном Немањом. Међутим, војвода Бертолд обавештава немачког цара да није нашао српског великог жупана јер је овај био заокупљен „великим деловањем и ратом у Бугарској“.¹⁵

Дакле, српски велики жупан Немања је отпочео борбе против Византије током јула 1189, а након проласка крсташке војске је наставио борбе у околини Ниша тј. могао је да напада градове кроз које су крсташи прошли на путу ка Јерусалиму, јер њима, иако су спорадично водили борбе, није био циљ узимање градова из византијских руку. У том смислу Немањина акција се могла проширити кроз до Софије и околине, због чега је и византијски цар Исак II између осталог реаговао пославши Алексија да боље утврди ту област. Немања је, како видимо, наставио борбе и био је у походу и крајем 1189. и почетком 1190.¹⁶

¹² „... Qui videlicet nuntii congrue satisfacerent super obiectis a Constantinopolitano imperatore nostro Romanorum imperatori scilicet quod comiti magno de Seruigia, adversario Grecie, qui nobis apud Nissam Bulgarie occurrerat, nunquam vel Bulgariam vel aliquam terram ditionis Grecorum in beneficio dedisset nec cum aliquo regum aut principum ad versus regnum Grecie conspirasset. Quas denique occasiones seu cavillationes ad excusandas excusationes in peccatis et ad velandam nequitiam suam ac fraudulentam captivitatem...“ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 46.

¹³ „... occupaverant in o gladio et arcu suo Nissam civitatem et circa eam ac deinceps usque ad Straliz omnem terram illam ex ditione Grecorum pręreptam sibi eam vendicaverant, ulterius etiam quaquaversum dominium suum et potestatem extendere intendentes et pro ipsa terra bellica virtute sua conquistata de manu ipsius imperatoris Romanorum percipienda hominum et fidelitatem ipsi offerebant ad perpetuam Romani imperii gloriam, nullo quidem timore coacti sed sola ipsius et Teutonici regni dilectione invitati, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 30.

¹⁴ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 58; M. Ritter, *Die vlacho-bulgarische Rebellion*, 192–193.

¹⁵ „... Quem cum grandi labore et bello in Bulgaria intentum idem dux conducto in loco non invenisset, nuntio ad eum directo et recepto reversus est ad socios suos apud Constantiam...“, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 62.

¹⁶ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 33, 35, 62.

Почетком марта 1190. године византијски посланик дошао је цару Фридриху и затражио од њега да, пошто је склопио савез са царем Исаком II, крсташку војску да у помоћ византијском цару против Влаха. Затим је бугарски цар Петар упутио писмо немачком владару са истим захтевом, тј. да цар да помоћне одреде Бугарима за борбу против Византинаца.¹⁷ Њихове молбе нису прихваћене, а крсташка војска је прешла у Малу Азију и упутила се ка свом циљу. Међутим, и ти су им планови ометени будући да је цар Фридрих несрећним случајем страдао у Киликији 10. јуна 1190. г., те је читав поход добио другачији правац.¹⁸

Врло исцрпан и детаљан преглед наставља псеудо-Ансберт о судбини читавог похода, а дешавања и вести у Цариграду и на Балкану доноси нам византијски историчар Никита Хонијат у својој *Историји*.¹⁹ За бугарско-византијске односе његово дело има посебну вредност због чињенице да је он у време Трећег крсташког похода био управник у теми Филипопољ.²⁰ Наиме, након завршетка свог осврта на пролазак крсташа и описа тадашњих прилика у Цариграду,²¹ Хонијат бележи да „пошто су се прилике на Западу погоршале, Власи су заједно са Куманима направили неспретне нападе, пљачкајући и пустошећи земље, цар је још једном кренуо против њих, прошао Анхијал и стигао до планине Балкан (Хема). Међутим, како ништа вредно помена није постигнуто његовим доласком, одлучио је да „оконча поход након два месеца“.²² Наиме, цар је тамо нашао зидине и утврђења далеко јаче опасане него раније, са новоизграђеним зидинама на одређеном одстојању обележеним кровним

¹⁷ „... ut quoniam paxinter ipsum et domnum suum Constantinopolitanum imperatorem fratrem imperii eius unita esset, gloriosum exercitum peregrinorum Christi sibi transmitteret in adiutorium ad dimicandum contra Blachos. Ipsa nichilominus die Kalopetrus Blachorum domnus itemque a suis dictus imperator Grecie, litteris directis auxilium Christi peregrinorum adversus exercitum Grecorum exposcit; sed utrique nuntii a domno imperatore inefficaciter ad sua sunt reverse, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 69.

¹⁸ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 64–68.

¹⁹ A. Simpson, *Niketas Choniates: The Historian*, in: Niketas Choniates. A Historian and Writer, edd. A. Simpson, S. Efthymiadis, Geneva 2009, 13–34; S. Efthymiadis, *Niketas Choniates: The Writer*, in: Niketas Choniates. A Historian and Writer, 35–58.

²⁰ *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, ур. Г. Острогорски, Београд 1971, 107; A. Simpson, *Niketas Choniates: A Historiographical Study*, Oxford 2013, 16–17.

²¹ *Nicetae Choniatae Historia*, ed. I. L. Van Dieten, Berlini–Novi Eboraci 1975, 402–428 (= *Nicetae Choniatae Historia*).

²² „Ὡς δὲ τὰ κατὰ δύσιν χειρόνως εἶχον αἰεὶ καὶ οἱ Βλάχοι ληϊζόμενοι μετὰ Κομάνων καὶ δηοῦντες τὴν ὑπὸ Ῥωμαίους ἐπήεσαν συνεχῶς, ἔξεισιν αὐθις ὁ βασιλεὺς κατ’ αὐτῶν. Καὶ δὴ τὴν Ἀγχιάλον παραλλάξας ἐκ περιελεύσεως τὸν Αἴμον εἴσεισι. Μηδὲν τι δ’ ἔχων παρουσίας βασιλέως ἄξιον διαπράξασθαι δυοὶ μῆσι τὴν ἐκστρατεῖαν ἀφόρισε...“, *Nicetae Choniatae Historia*, 428.

кулама и „браниоце који су као јелени заузимали положаје на узвишењима и попут дивокоза се спуштали низ стрмине и избегавали борбу прса у прса.“ Сем тога, пише Хонијат, он је подозревао и од „напада Кумана пошто време није било непогодно за њихов прелазак и наредио брзо повлачење“.²³ Дакле, Хонијат не одређује тај догађај годином у којој се збио, већ само наводи да је експедиција трајала два месеца и да је то доба године било „повољно“ за упаде Кумана.

Међутим, подсетимо се да је Псеудо-Ансберт забележио како је бугарски цар Петар намеравао да заједно са Куманима нападне Цариград *на пролеће* 1190.²⁴ По свој прилици изгледа да су се почеле остваривати бугарске претње, тј. да су Власи (Бугари) и Кумани отпочели нападе и пљачке већ почетком 1190. године.²⁵ Цар је кренуо у поход против Бугара, највероватније пошто су крсташи прешли у Азију, дакле, не пре краја марта, и окончао га је након два месеца пошто је успео да спречи упаде и ојача утврђења, али то очигледно није спречило Кумане у даљим нападима.²⁶ Међутим, како Хонијат даље пише „уместо да оде путем којим је дошао, тражио је краћи пут“.²⁷ Крећући се ка Вероји (Старој Загори) цар је са војском пролазио неприступачним тереном што је утицало да изгуби већи део војске „и упркос чињеници да ли је Бог био с њим или не, он би пролазио кроз пакао“.²⁸ Услед грубог терена, пише Хонијат, цар је морао да сабије трупе кроз теснаце где протиче планински поток, што дочарава колико је заправо ситуација била безизлазна.²⁹

²³ *Nicetae Choniatae Historia*, 428–429.

²⁴ В. горе, нап. 14.

²⁵ У науци се различито датира време цареве акције против Бугара, С. Brand, *Byzantium Confronts the West 1180–1204*, Cambridge, Massachusetts, 1968, 92–93, износи ставове у прилог 1190, док, J. L. Van Dieten, *Niketas Choniates, Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie*, Berlin–New York 1971, 62–64 и R. L. Wolff, *The Second Bulgarian Empire. Its Origin and History to 1204*, *Speculum* 24 (1949) 185, у 1191. години, детаљно о томе, M. Ritter, *Die vlacho-bulgarische Rebellion*, 195–196, сматра да не постоје докази против 1190, те стога и он ставља цареву кампању у 1190.

²⁶ В. горе стр. 42.

²⁷ *Nicetae Choniatae Historia*, 429.

²⁸ *Nicetae Choniatae Historia*, 429.

²⁹ Место где се одиграла битка још није утврђено. Претпоставља се да је у питању Тријавански пролаз, што је чини се општеприхваћено у науци, В. Златарски, *История на българската държава презь Сръѓнитѣ вѣкове*, III, София 1940, 72; G. Sankova-Petkova, *Au sujet de la campagne di Isaac Ange contre la capitale bulgare (1190)*, *Vyzantinobulgarica* 7 (1981) 182, нап. 7; П. Петров, *Възстановяване на Българскарта държава 1185–1197*, София 1985, 230, И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV*, София 1999, 433, И. Божилов, *История*, 295; P. Soustal, *Thrakien (Thrakē, Rhodorē und Haimimontos)*, Wien 1991, 141, сматра да је у питању Шипка

Претходницу су предводили Манојло Камиц и Исак Комнин, док је на челу одступнице био севастократор Јован Дука, главнину војске предводио је цар са својим братом севастократором Алексијем. Бугари су стајали са обе стране теснаца опремљени стрелама, али су се одлучили да је боље да пропусте претходницу без борби и крвопролића, и да напад усмере на главнину војске. Чим су били сигурни да је претходница прошла, а да се цар са војском нашао на таквом терену да није имао где да побегне, „варвари су их напали“ и упркос царевој жељи да се одупре, војска је доживела потпуни пораз. У једном тренутку су цара окружили ратници, али је он успео да побегне. Севастократор Јован Дука увидевши шта се догодило са главнином војске, прошао је другим путем не сусревши бугарску војску. Цар је сигурно доспео до Старе Загоре, решио је да остане ту неколико дана како би сузбио гласине о томе да је страдао у борби против Бугара, а затим наставио свој пут за Цариград.³⁰ Царев поход усмерен против Бугара и Кумана завршио се, дакле, потпуним поразом при његовом повратку, што се догодило до краја лета 1190. године.³¹

По повратку у Цариград, пише Хонијат, цар се осећао веома узнемирено, осећајући горак укус пораза, нарочито због тога што је пре одласка у борбу против „варавара“ имао предсказање да ће се вратити у

пролаз или Габровски пролаз; К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци*, Зборник Константина Јиречека, ур. М. Динић, Београд 1959, 144; и С. Brand, *Byzantium Confronts*, 92–93, претпостављају да је место битке био Средња Гора (Змејовски пролаз). Међутим, ниједан од њих није прецизно утврђен. Разматрајући то питање уједно указујући детаљно на раније претпоставке М. Ritter, *Die vlacho-bulgarische Rebellion*, 197, сматра да се битка могла одиграти једино у пролазу Шипка.
³⁰ *Nicetae Choniatae Historia*, 429–431.

³¹ Историографи који су се определили да је у питању 1190. или 1191. као година поменуте битке најчешће нису или су врло ретко износили у ком месецу се она одиграла, Brand, *Byzantium Confronts*, 94, допушта јесен 1190. или пролеће 1191, док И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България*, 433; И. Божилов, *История*, 295, истичу да је у питању 1190; М. Ritter, *Die vlacho-bulgarische Rebellion*, 196, да је била током лета 1190, односно не допушта се могућност да је била у питању јесен 1190, јер би у том случају цар одлагао свој поход што би било предуго, нарочито због чињенице да су Бугари отпочели нападе већ почетком 1190, како су и планирали претходне године да стигну „и до Цариграда“. R. L. Wolff, *Second Bulgarian Empire*, 186, без детаљне аргументације датира поход цара Исака II против Срба у јесен 1192. Међутим, не треба губити из вида и још једну смерницу која може утицати на прецизност хронологије, а то је запажање Хонијата када наводи да се цар забринуо да може доћи до упада Кумана пошто „време није било непогодно за њихов прелазак“, а то може бити и пролеће и јесен. Кумани су лети углавном боравили у севернијим областима територија које су насељавали, а зими су се због негостољубиве климе спуштали јужније, долазећи на простор доњег Дунава наспрам византијске и бугарске територије, в. Р. Радић, *Кумани (Cumans)*, Encyclopaedia of the Hellenic World, Black Sea, 2008, URL: <<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=11920>> (20.08.2017).

великој слави, те да ће га „планине и врхови поздрављати с радошћу, а дрвеће ће аплаудирати својим гранама, уместо боровнице израшће чемпрес, а уместо коприве мирта“.³² Изгледа да цар није осуђивао никога за тежак пораз, а како Хонијат сведочи, уместо тога „учинио је одмазду над онима који су учествовали у побуни Алексија Вране“, с почетка његове владавине.³³ Никита Хонијат затим почиње да приповеда о врло важном сегменту цареве личности, а то је сујеверје.³⁴ Наиме, неки људи су погрешно протумачили пророчке речи као „божју вољу, да пошаље неколико хиљада недужних и побожних људи међу варваре да страдају због греха једног од њих“, а заправо су то били „ђавољи планови и поруке“.³⁵ Цар је с друге стране имао своје тумачење предсказања, те је веровао да ће управо он бити једини владар „који ће пити варварско млеко“, а да ће и њему потчињене вође уживати у богатству као „краљеви и топарси“.³⁶ Никита Хонијат, чини се, прстом упира на патријарха Доситеја као главног подстрекача цареве сујете и сујеверја, који је „као мољац ушао неприметно и искварио његову природу“, те му је, поредећи га са Тимотејем „који лежи у сну док му Фортуна предаје у риблијој мрежи у руке освојене градове“, заправо само ласкао.³⁷ Цар је очигледно био револтиран и разочаран због пораза који је доживео против Бугара, а Хонијат пише да је сâм Исак II имао посебно објашњење за своју лошу владавину. Хонијат, чудећи се томе, додаје, наиме, да је цар „изричито рекао да је Андроник Комнин, кога је сам збацивши са власти предао злој смрти, био предодређен да девет година влада царством Ромеја, али је

³² *Nicetae Choniatae Historia*, 431.

³³ *Nicetae Choniatae Historia*, 432; M. Angold, *The Byzantine Empire (1025–1204)*, London–New York 1997, 271.

³⁴ Иако у хришћанском свету није прихватљиво веровање у судбину, византијски владари су увек волели да се окрену њеном тумачењу, а често и да знамења и предсказања протумаче на религиозан начин. Никита Хонијат, учени Византинац свог времена, презирао је сујеверје. Можда је то и разлог што с великом дозом критичности описује царев пораз. Познато је да је и моћном цару Манојлу замерао што је окружен великим бројем људи који подстичу сујеверје, посебно астролозима, а то је додатно утицало на њега који је томе био прилично склон. С друге стране, Хонијат сâм верује у предсказања, нарочито астрономска, Н. Jonathan, *Distortion, divine providence and genre in Nicetas Choniates account of the collapse of Byzantium 1180–1204*, *Journal of Medieval History* 26 (2000) 19–31; P. Magdalino, *Prophecy and Divination in the History*, in: Niketas Choniates. A Historian and writer, 59–74.

³⁵ *Nicetae Choniatae Historia*, 432.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ На том месту Никита прави паралелу између цара Исака II и атинског војсковође Тимотеја, из IV века п. н. е., за кога је Елијан Клаудије записао да му је Фортуна поклањала градове док је он спавао, *Nicetae Choniatae Historia*, 433; *Aeliani varia historia, Heraclidis Pontici et Nicolai Damasceni quae supersunt*, Lipsiae 1829, XIII.42.

Бог скратио његову деветогодишњу владавину на трогодишњу пошто је био злочинитељ“. Ипак, „као дроњци порфиром, његовом владавином просуло се оних његових (Андроникових) шест година и он није предодређен да током тих година буде уопште погодан и умерен нити иоле добротинствима подесан“.³⁸

Дакле, цар сматра да је његова владавина почела у сенци лоших година које су преостале од Андроникове владавине и то њих шест. Међутим, чини се помало подругљиво Хонијат додаје да „пошто је прошло шест година (ἐπεὶ δὲ οἱ ἕξ παρήλθοσαν ἐνιαυτοί), сами догађаји су показали да није питање времена, већ особености ума да се добије и постигне оно што се жели“, а онда сурово закључује да „иако је Исак својим поданицима обећао више благодати у годинама које долазе, није учинио ништа боље него што је радио у прошлости“.³⁹ Последње наведено је целокупни утисак Хонијата о влади Исака II, а постигнутим захтевни и самоуверени историчар очигледно није био задовољан.⁴⁰

Нису само Хонијатова неповољна слика цара и однос према сујеверју занимљиви у том екскурсу. Наиме, он је један од ретких који у себи носи хронолошке одреднице које иначе нису својствене спису, јер је Хонијат увек радији да такве ствари буду у сенци његовог живог и надахнутог приповедања. Наиме, управо на том месту он даје прву прецизнију хронолошку нит, након што је написао да Кумани врше упаде, „јер је доба године било подобно за њихове нападе“.⁴¹ Описујући цареву сујеверје Никита преноси како цар сматра да зла коб која прати његову владавину неће престати све док не прође шест година које су биле намењене владавини цара Андроника. Цару Андронику је заправо била намењена деветогодишња владавина, али је он збачен након три, те се преосталих

³⁸ „Τὸ δὲ δι' θαυμάζεσθαι ἀξιώτερον, ἔλεγε διαρρήδην ὡς ὁ Κομνηνὸς Ἀνδρόνικος, ὃν αὐτὸς τοῦ ἄρχειν καθελῶν εἰς θάνατον ἐξέδωκε πόνηρον, ἐνναετίσειν ἤμελλε τῇ βασιλείᾳ Ῥωμαίων, συνέστειλε δὲ τὴν ἐκείνου ἐννεαρχίαν εἰς τριετίαν θεὸς ὡς ὄντος κακοεργοῦ, ἀμέλει τοι καὶ ὡς ῥάκος πορφύρα ἐπιβέβληται τῇ αὐτοῦ ἀρχῇ καὶ οἱ ἐκείνου ἕξ λυκάβαντες καὶ μέλλει κατὰ τουτοῦς αὐτὸς τοὺς χρόνους μὴ εἶναι πάνυ τι ἐπιεικῆς τε καὶ μέτριος, μηδ' ὡς ἐπίπαν ταῖς ἀγαθοπραξίαις γαννύμενος, ὡς τῶν κακοποιῶν Ἀνδρονίκου ἐνιαυτῶν πρὸς τὴν ἐκείνου μεθελκόντων φύσιν αὐτὸν καὶ ἀντισπῶντων ἀναγκαστῶς...“, *Nicetae Choniatae Historia*, 433.

³⁹ *Nicetae Choniatae Historia*, 433.

⁴⁰ Познато је да је Хонијат био јако „захтеван“ када је у питању лик идеалног владара, а међу владарима о којима он пише тај епитет би се свакао могао додати Јовану II Комнину, cf. I. Stouraitis, *Narratives of John II Komnenos' wars: comparing Byzantine and moder approaches*, 22–36; A. Papageorgiou, *The political ideology of John II Komnenos*, 37–52, in: John II Komnenos, Emperor of Byzantium: In the Shadow of Father and Son, edd. A. Bucossi, A. Rodriguez Suarez, London–New York 2016.

⁴¹ В. стр. 43.

шест лоших година поклопило са Исаковом владавином, „као дроњци порфиром“, како Никита каже да је цар говорио. Андроник Комнин је постао регент малолетном цару Алексију 16. маја 1182. године, а већ у септембру 1183. „царска башта је“, како бележи Хонијат „потпуно посечена“.⁴² Андроникове присталице су током септембра 1183. заузеле царску палату у Влахерни и цар Алексије II је био приморан да прихвати Андроника за савладара, који је недуго затим наредио његово убиство и постао самосталан владар.⁴³ Међутим, ни његова владавина није била дугог века, у септембру 1185. године Исак II је управо уз подршку народа постао цар, а Андроник је страдао на цариградском Хиподрому пошто је предат разјареној маси.⁴⁴ Како цар Исак сматра да се шест лоших година Андроникове владавине пренело на његову владавину то значи да није било бољитка до 1191. године.⁴⁵ Управо нам та година постаје и прва прецизнија хронолошка одредница у Никитином тексту, након описа борби са Бугарима.⁴⁶ Сем тога још један важан просопографски податак потврђује да Никита на том месту није био непрецизан. Наиме, на једном месту Хонијат саопштава како је Исаково сујеверје потхрањивао патријарх Доситеј. Он је био најпре јерусалимски патријарх од 1187. до 1189. године, а потом цариградски од јесени 1189. до почетка септембра 1191. године.⁴⁷ Дакле, вести које приповеда Хонијат по повратку цара из

⁴² *Nicetae Choniatae Historia*, 269–275.

⁴³ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, ed. A.P. Kazhdan, New York–Oxford 1991, 94 (=ODB).

⁴⁴ ODB, II, 1012.

⁴⁵ На важност Хонијатовог излагања о „лошим годинама“ Андроникове владе као хронолошке одреднице за датирање догађаја владе цара Исака II у том периоду указао је М. Ласкарис, *Византиске принцезе*, Београд 1926, 20–21; Cf. M. Ritter, *Die vlachobulgarische Rebellion*, 201.

⁴⁶ Будући да је Исак говорио како је шест година његове владе (која је сигурно отпочела септембра 1185) препуштено злој судбини јер су наводно припадале у девет година владавине Андроникове јасно је да је Исак рачунао његову владавину од 1182 – три године су протеkle до септембра 1185, а затим је шест „лоших“ година прекрило Исакову владавину до септембра 1191. године.

У историографији постоје неслагања, *ВИИИЈ*, IV, 221–222 нап. 20 (Б. Ферјанчић), од када се рачуна Андроникова владавина да ли од маја 1182, или од септембра 1183, те у односу на то померају и битку на Морави у 1191, односно 1192. Међутим, да Исак подразумева под почетак његове владавине 1182, логично произилази из чињенице да је он указао да је шест лоших година прекрило његову владу, која је сигурно почела у септембру 1185, дакле од Андроникове смрти, те то указује на септембар 1191. Самим тим тај податак нам указује да је Андроник према цару Исаку био владар већ 1182, о таквом ставу детаљније М. Ласкарис, *Византиске принцезе у средњовековној Србији*, 19–20.

⁴⁷ V. Grumel, *La chronologie des patriarches de Constantinople de 1111 à 1206*, *Études byzantines* I (1943) 260–263, 270.

похода против Бугара у Цариград припадају 1191. години, и ту би 1191. била *terminus post quem non*.

Након тих дешавања Никита наставља како су Бугари били „опијени бескрајним победама“ против Византинаца и незауостављиви у својим нападима. Штавише, сведочи Никита, нису само пљачкали поља и села већ и утврђене градове. Опустошили су Анхијал, заузели Варну силом и напредовали ка Софији где су разорили велики део града. За Стоб и Ниш наводи да су поробили њихово становништво и одвели не мали број људи и животиња.⁴⁸ Упркос томе што је Византинцима била неопходна помоћ, коју нико није пружио, цар је поделио војску под неколико заповедника и на тај начин, закључује Хонијат, успео је да поврати Варну и Анхијал.⁴⁹ Подручје које су Бугари нападали, а које је цар успео да стави под своју контролу је огромно, од Црног Мора до Моравско-вардарске долине. Чини се да на том месту Хонијат сумарно описује догађаје који су трајали дуже времена, тј. целокупне бугарске успехе и цареву реакцију против њих. Међутим, није само огромно пространство које наводи Хонијат разлог за такву тврдњу, оно што пада у очи је помен Ниша који су Бугари опустошили, уз Софију и Стоб, а познато је да је Ниш 1189/1190. био српски град.⁵⁰ Тешко да су у налету освајања Бугари напали српски Ниш, који је вероватно у једном тренутку припао Византинцима, али по свој прилици нешто касније у односу на Анхијал и Варну. И сâм Хонијат износи да је цар повратио Анхијал и Варну, али не помиње Софију, Ниш и Стоб. Он само закључује да црноморски градови нису враћени само због царске довитљивости, већ су се показали моћнијим од непријатеља.⁵¹ Своје излагање он даље наставља речима како је цар „око јесење равнодневице“ изашао у околину Филипопоља успут сузбијајући нападе Кумана и Бугара, „али пошто је и жупан Срба зла наносио и Скопље порушио, цар је кренуо против њега“. Пошто су се војске судариле „варвари (Срби) узмакоше“, а цар је најпре дошао до Ниша, па продужио на север до Саве где се састао са угарским краљем

⁴⁸ *Nicetae Choniatae Historia*, 434.

⁴⁹ *Ibidem*, 434.

⁵⁰ Сусрет Немање и Фридриха у српском Нишу се догодио у јулу 1189, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 29–31, а Немања је наставио борбе и 1190. по проласку крсташа против Византинаца што сведочи да град није био угрожен у том периоду, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 62. Сем тога тешко да су Византинци могли преузети Ниш, а да су истовремено доживљавали велике поразе у походима против Бугара.

⁵¹ *Nicetae Choniatae Historia*, 434.

Белом III, а потом се вратио у Филипопољ и избегавајући Балканске планине назад у Цариград.⁵²

Врло сумарно у том спису византијски историчар даје приказ битке на Морави, оне која је уз битку код Пантина обележила српску историју XII века. Далеко опширније, што је и у функцији жанра, Хонијат то чини у *Беседи* која је написана у част Исакове победе над Србима.⁵³ У уводу *Беседи* се прво укратко описује како се цар изборио са немачким крсташима, а потом се „поново“ супротставио „одметничком племену“ Скита тј. Бугарима, а затим опширније о царевом походу у „западној земљи Далмата“ како у добро познатом архаизирајућем маниру византијских писаца Хонијат назива Србе. Он затим прекорава српског жупана Немању како је „за свако зло спреман“, али је био уништен „као растопљени восак“ (ὁ πρὸς ἄλασαν κακίαν εὐτόπωτος Νεεμάν ὡς κηρὸς τακεῖς ἀντανηρέθη), те да је био кажњен „за безакоње и узастопно кршење уговора“ (ὕπερ ἀνομίας καὶ τῶν ἐπαλλήλων παρασπονδῆσεων). У њој пореди цара Исака са библијским узорима Исуса Навина, Мојсија и Давида, али и са античким ратницима попут Ксеркса и Ханибала.⁵⁴ Победа је била толика да је беседник истакао да „још мало па би Далмација оставши без житеља, само ветровима била настањена“ (τάχα δὲ καὶ διὰ τὸ μὴ εἶναι τοὺς κατοικοῦντας ἦν ἂν ἡ Δαλματία μόνοις ἀνέμοις οἰκήσιμος) и закључује на крају да „болови спопадоше *народе разнојезичне*, који су до јуче и раније

⁵² „Ἐξίων δὲ καὶ αὐτὸς κατὰ τὰς μετοπωρινὰς τροπὰς περὶ τὴν Φιλίππου καὶ τὴν γυναικωνίτιν συναλαγόμενος, ὡς ἐνόν, ἀνέστειλε τὰς τῶν Βλάχων καὶ Σκυθῶν ἐπιδρομὰς. Κακουροῦντος δὲ τοῦ τῶν Σέρβων ζουπάνου καὶ τὰ Σκόπια φθείροντος, ἄπεισι κατ’ αὐτοῦ. Καὶ ὡς συνερρώγησαν αἱ τάξεις κατὰ τὸν Μοράβον λεγόμενον ποταμόν, ἐνέκλιναν οἱ βάρβαροι, καὶ καταδιώξεως γενομένης, οὐκ ὀλίγοι τούτων ἀφανισμῷ παρεδόθησαν ὕδασι καταβαπτιζόμενοι καὶ δόρασι διαπειρόμενοι. Παρελθὼν δὲ τὸν Νῆσον καὶ περὶ τὸν Σάουβον γενόμενος ποταμόν τῷ οἰκείῳ συνέμειξε κηδεστῆ τῷ τῆς Οὐγγρίας ῥηγὶ τῷ Βελᾷ. Καὶ συχνὰς ἐκέισε διατρίψας ἡμέρας ἐπάνεισιν αὐθις εἰς Φιλίππουπολιν κάκειθεν τὴν μεγαλόπολιν εἰσεισιν ἐκκλίνων τὴν εἰς τὸν Αἴζον πάροδον“, *Nicetae Choniatae Historia*, 434; О помену разарања Скопља и Немањиној власти над њим, М. Марковић, *Прилози за историју Св. Никите код Скопља. Оснивање манастира – Милутинова обнова – хиландарски метох*, Хиландарски зборник 11 (2004) 94–98.

⁵³ A. Simpson, *A Historiographical Study*, 57, истиче да је очекивано да Хонијат додели прилично простора у свом делу *Историја* о сукоба Срба и Византинца, али он то не чини. Такође, Симпсон примећује да је Хонијат речитији по том питању у *Беседи*, али указује и на сличности у описима страдања „варвара“ односно Срба у бици на Морави описаног у *Беседи* и страдања немачких крсташа код Хировакхија током Другог крсташког похода, чији се опис налази у Хонијатовој *Историји*.

⁵⁴ Никита Хонијат бележи да је цар Исак II скромнији од персијског цара Ксеркса и картагинског војсковође Ханибала, те да он није морао да се размеће својом славном победом, *Nicetae Choniatae Orationes et epistulae*, ed. J. L. Van Dieten, Berlin–New York 1972 (CFHB 3), 26–32 (= *Nicetae Choniatae orationes*); *ВИИИЈ*, IV, 226–231.

против нас бректали и данас су они страхом и трепетом обузети“.⁵⁵ Иако је у *Беседи* далеко речитији у опису битке на Морави, тј. победе Ромеја и страдања Срба, него у својој *Историји*, том приликом он не даје никакве хронолошке путоказе.⁵⁶ Само се може назрети између редова да је било небројено много пораза византијске војске пре те величанствене победе. Тако нам једини податак о времену одигравања битке пружају подаци из *Историје* Никите Хонијата, тј. место где историчар наводи да цар Исак II сматра да се „шест лоших година Андроникове владе пренело на његову владавину односно да није било бољитка до 1191.“⁵⁷ Наиме, како потом Хонијат излаже цареву успешно ратовање против Бугара уз црноморску обалу, те успешан поход против Срба, то онда значи да су се ти догађаји одиграли након „шест лоших година Андроникове владе“, тј. 1191. Уз то, Хонијат је забележио, како смо рекли, да је цар „око јесење равнодневице“ изашао у околину Филипопоља, те дошао у сукоб са Србима можемо закључити да се битка на Морави одиграла крајем септембра 1191, док се црноморски поход збио у току лета исте године.⁵⁸

Битка на Морави, коју српски извори ни не спомињу, није више била тема интересовања византијских писаца. Једино још у говору Евстатија Солунског можемо препознати успомену на њу. Наиме, описујући борбе

⁵⁵ *Nicetae Choniatae Orationes*, 29, 32; *ВИИИЈ*, IV, 228, 231. То посебно добија смисао у односу на неколико редова раније где беседник истиче како су ромејске трупе „превалиле многе путеве, пуне од успеха“ алудирајући на раније поразе, *Nicetae Choniatae Orationes*, 30; *ВИИИЈ*, IV, 229.

⁵⁶ Будући да нема хронолошких одредница у *Беседи* и њено време настанка се заснива на времену одигравања битке на Морави. Тако да они опредељени да се битка одиграла 1190, *Беседу* смештају у 1191, В. Златарски, *История*, 74, док други који држе да се битка одиграла 1191, настанак *Becede* померају у 1192, J. L. Van Dieten, *Niketas Choniates, Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie*, Berlin–New York 1971, 81–87; *Nicetae Choniatae Orationes*, 26–34; Б. Ферјанчић у предговору превода *Becede* у *ВИИИЈ*, IV, 225, наводи да је одржана 1191. или 1192. године; А. Simpson, *A Historiographical Study*, 56, прихвата Ван Дитенов предлог о датирању *Becede*, те њен настанак смешта у јесен 1191/1192, односно бележи да је састављена након пораза Срба и сусрета цара Исака II и његовог таста угарског краља Беле III. Иначе, на том месту Симпсон погрешно тај говор цара Исака II означава као пети, а не четврти, како је исправно.

⁵⁷ *Nicetae Choniatae Historia*, 433.

⁵⁸ У литератури се битка на Морави најчешће датира у 1190, 1191. или 1192. годину. За 1190. определили су се В. Златарски, *История*, 74; *ВИИИЈ*, IV, 154 (Ј. Калић), посебно нап. 161, где су наведена различита ранија мишљења о времену битке (1190, 1191, 1192. па и 1194) као и *ВИИИЈ*, IV, 221–222, нап. 20 (Б. Ферјанчић); *ИСН*, I, 259 (Ј. Калић) или у 1191. односно 1192, Van Dieten, *Niketas Choniates*, 83–87, такође са освртом на ранију литературу; Н. J. Magoulias, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Detroit 1984, 239; M. Ritter, *Die vlacho-bulgarische Rebellion*, 201.

Византинаца и Кумана у околини Филипопоља,⁵⁹ Евстатије након што опише повлачење и бежање варвара додаје како ће их додатно обесхрабрити чињеница да је цар „колико јуче, пре кратког времена, српску силу и охолост изгазио“ (οἱ τὴν Σερβικὴν ἰσχύον καὶ ὄφρυν χθὲς πρὸ βραχέων μαθόντες καταλεπλημένην) и „као гумно пуно снопова у плеву претворио“, те да ће тај пораз „и на њих пренети исти страх“.⁶⁰ Дакле, јасно је да је цар дошао у сукоб са Куманима у околини Филипопоља *након што је поразио Србе* у бици на Морави. То нас упућује да уколико бисмо знали када је дошло до сукоба цара са Куманима, могли бисмо додатно поткрепити датирање одигравања битке на Морави.

Но, пре тога, требало би разабрати податке који се односе на цареve сукобе са Куманима у околини Филипопоља. Наиме, пре описа битке на Морави Хонијат наводи да је цар изашао у околину Филипопоља и повео са собом женски део двора и успут сузбијао нападе „Влаха и Скита“, дакле Бугара и Кумана.⁶¹ Затим у беседи Евстатија Солунског налазимо податак да је он водио борбе са Куманима у околини Филипопоља након битке на Морави, те да се радило о два ноћна напада.⁶² Дакле, у питању су два потпуно различита похода, у различито време, а да је тако указује то што су у првом непријатељи Византинцима били Бугари и Кумани, док су у другом били само Кумани.⁶³

Беседа није прецизно датирана, али Евстатије наводи да су била два ноћна напада (δύο νυκτέρους ἐκδρομάς) на Кумане, од којих је један био на Ускрс (ἡ τῆς μεγάλης κυριακῆς προδρακοῦσα νύξ, καθ’ ἣν ἡ κυριακὴ ἀνάστασις), а други у четвртак после Ускрса.⁶⁴ Међутим, с обзиром на то да и Евтимije Торник у *Посмртној беседи Димитрију Торнику*, када говори о борбама у „у пределима Бeroје“ и „подножјима Зигоса“, „у

⁵⁹ *Eustathii metropolitae Salonicensis Opuscula*, ed. T. L. F. Tafel, Francofurti ad Moenum, 1832, 41–45. У *ВИИИИ*, IV, 216, 221 (Б. Ферјанчић), та беседа упућена Исаку II Анђелу се ставља у 1191.

⁶⁰ *Eustathii metropolitae Salonicensis Opuscula*, 43–44; *ВИИИИ*, IV, 221 (Б. Ферјанчић).

⁶¹ *Nicetae Choniatae Historia*, 434.

⁶² *Eustathii metropolitae Salonicensis Opuscula*, 41 sq.

⁶³ То се пре свега истиче због контроверзи око броја похода цара Исака у околини Филипопоља. М. Ritter, *Die vlacho-bulgarische Rebellion*, 200–202, чини се погрешно датира борбе о којима говори Евстатије Солунски у пролеће 1191, што је у нескладу са његовом понуђеном датацијом битке на Морави у јесен 1191, с обзиром на то да је из саме Евстатијеве беседе јасно да се битка на Морави одиграла пре поменутих догађаја. Када описује ноћне борбе Евстатије Солунски помиње само Ските, *Eustathii metropolitae Salonicensis Opuscula*, 41–45, док Бугаре помиње на другом месту независно од ноћних похода, *Eustathii metropolitae Salonicensis Opuscula*, 44.

⁶⁴ *Eustathii metropolitae Salonicensis Opuscula*, 41–43.

најбезнадежније и најхладније време за рат“ и царевој одлучној акцији „када се Сунчева лопта већ била приклонила Западу“ по свој прилици има у виду управо те ноћне сукобе о којима говори Евстатије,⁶⁵ у њој се могу пронаћи кључни трагови за прецизно датирање тих борби. Наиме, у оквиру описа тих догађаја, Евтимије Торник помиње Димитрија као логотета (τῷ λογοθέτῃ),⁶⁶ а чињеница да је он заузимао тај положај од септембра 1191. године упућује на закључак да су се поменуте борбе одиграле најраније о Ускрсу 1192.⁶⁷

У беседи Евстатија Солунског, која је настала после битке на Морави и борби са Куманима у пролеће 1192, може се пронаћи још једна важна хронолошка одредница о датирању битке на Морави. Наиме, он каже за Србе да су поражени „колико јуче, пре кратког времена“ (χθές που πρὸ βραχέων), али и када говори о крсташима наводи да су прошли „мало времена пре прошле године“ (ἑναγχος μὲν ἔτους τοῦ πέρυσιν).⁶⁸ Будући да знамо да су крсташи прошли тим простром између августа 1189. и преласка у Азију крајем марта 1190, „мало времена пре прошле године“ у односу на време када Евстатије саставља беседу би била 1189/1190. Међутим, како византијска година почиње од септембра, у том случају би *прошла година* на коју Евстатије мисли почела септембра 1190. и трајала до августа 1191. (тј. 6700. од Стварања Света). Према томе, у складу са византијским рачунањем времена, борбе са Куманима у пролеће и битка на Морави претходне јесени су се догодиле исте године, 6701. од Стварања Света, тј. битка на Морави у јесен 1191, а борбе са Куманима у пролеће 1192. Тиме би Евстатијеве вести биле потпуно сагласне вестима Никите Хонијата.

Византинцима је битка на Морави, која се дакле одиграла крајем септембра 1191. године, била веома значајна. Након безброј пораза, цар је кренуо да остварује прве тријумфе, а како каже Хонијат, тај српски пораз је пренео на остале народе „исти страх“. За Србе је битка на Морави

⁶⁵ J. Darrouzès, *Les discours d'Euthyme Tornikès (1200–1205)*, REB 26 (1968) 100–101, n. 9.

⁶⁶ *Ibidem*, 101.

⁶⁷ J. Darrouzès, *Georges et Démétrios Tornikès. Lettres et discours*, Paris 1970, 33; M. Ritter, *Die vlacho-bulgarische Rebellion*, 199, премда напомиње да се Димитрије Торник јавља као логотет од септембра 1191, ипак поход о коме говори Евтимије Торник идентификује са походом цара Исака против Бугара из 1190, а не са оним који се описује у беседи Евстатија Солунског, за разлику од J. Darrouzès, *Les discours d'Euthyme Tornikès*, 100, n. 9.

⁶⁸ „Εἰ δὲ καὶ γῆν ταύτην βλέπουσιν ἑναγχος μὲν ἔτους τοῦ πέρυσιν ἔθνει μεγάλῳ βεβριθύϊαν τῷ κατὰ τοὺς Αλαμανοὺς πολυμόρφῳ κακῷ ἐκείνῳ...“, *Eustathii metropolitae Salonicensis Opuscula*, 44.

била једнако важна, али због последица које је тај тежак пораз носио. У *Беседи* Хонијат наводи да је Немања кажњен „за безакоње своје и узастопно кршење уговора“, али и да је цар „премерио земљу Далмата“ и да је „део припојио Ромејима“ (τὴν Δαλματίαν γεωμετρήσας Ῥωμαίους ἐκληροδότησεν).⁶⁹

Хонијат нас, дакле, обавештава да је српска држава након битке на Морави добила нови опсег, јер је цар Исак II део територија које су припадале Србима, „припојио Ромејима“. Иако Хонијат не прецизира које су територије у питању, на основу података из *Житија Св. Симеона*, Стефана Првовенчаног, јасно је да је Стефан Немања морао да врати цару највећи део области које је он 1186. „приложио земљи свог отачаства“.⁷⁰ У питању је била „област нишевска до краја, Липљан и Морава, и звано Врање, призренска област и оба Полога до краја, са својим међама...“, те је на тај начин српска држава обухватила управо онај опсег који описују *Хиландарске повеље* и *Савино Житије Св. Симеона*.⁷¹ Дакле, Србија је након 1191. године обухватала Зету са градовима, оба Пилота, Косово и Метохију и територију на левој обали Јужне и Велике Мораве.

У једној беседи Георгија Торника упућеној цару Исаку о Богојављењу 1193. године називају се редови који упућују на последице битке на Морави. Наиме, Торник наводи да и „Далмат (тј. Немања) воли да се упише међу твоје (тј. цара Исака II) слуге и заклетвом потврђује писани документ о потчињености примивши достојну награду за то кротко потчињавање“, а у питању је било „ступање у сродство са сином великог жупана“. Торник додаје и то да је Немања тиме задобио за себе и сина Стефана „сигурност власти“.⁷² Дакле, након пораза на Морави Немања је

⁶⁹ *Nicetae Choniatae Oraciones*, 27, 31; *ВИИНЈ*, IV, 226, 230–231; И. Коматина, *И обнови своју дедовину*, 48–53.

⁷⁰ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, изд. Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 1999 (= Стефан Првовенчани) 38; И. Коматина, *И обнови своју дедовину*, 51–53.

⁷¹ *Хиландарска оснивачка повеља Светога Симеона и Светога Саве*, Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајковић, у: *Осам векова Студенице*, ур. епископ жички Стефан, А. Јевтић, Д. Кашић, Београд 1986, 54. *Свети Сава, Сабрана дела*, изд. Т. Јовановић, Београд 1998, 148, 150; Стефан Првовенчани, 2, 38.

Од градова које Стефан наводи да је Немања приложио земљи отачаства 1186. године, у *Хиландарским повељама* и *Житију* Св. Саве се спомиње само Липљан, односно Лаб са Липљаном, јер је једино њега после пораза задржао за разлику од осталих градова које је морао да врати, детаљно о томе в. И. Коматина, *И обнови своју дедовину*, 51–53, нап. 60.

⁷² „Ἰδοὺ γὰρ καὶ Δαλμάτας τοῖς σοῖς ἐγγράφειν δούλοις εαυτὸν ἀγαπᾶ καὶ ὄρκω πιστοῦται τὸ τῆς δουλείας χειρόγραφον, καὶ ἀμοιβὴν τῆς δουλοφροσύνης ἀνταξίαν ἔχει λαβών, τὸ τῆς ἀρχιστείας λέγω σεμνὸν τῷ ἀρχιζουπάνῳ παιδί, τὸ τῆς ἀρχῆς ἀσφαλὲς ἐντεῦθεν περιποιούμενος καὶ ἀρραβωνιζόμενος τούτῳ τὸ εἰς τὸ μέλλον βεβαίον τε ἀδιάπτωτον“, V. E. Regel, *Fontes rerum Byzantinarum*, II, Petropoli 1917, 277; *ВИИНЈ*, IV, 246.

морао да уступи цару велики део територије, да се обавезе на потчињеност, а договор је додатно оснажен остваривањем раније уговореног брака између његовог сина Стефана и царевице Евдокије.⁷³

Иако Србија није стекла самосталност и независност након тог пораза, већ је потписала уговор о потчињености, свакако је склапање брака између византијске принцезе и сина српског великог жупана имало важност за обе државе.⁷⁴ Да је Византија заиста сматрала да је вратила Србију под „своје скуте“ сведочи и чињеница да је цар угарски напао на Србију 1192/1193. доживљавао као напао на своју територију, те узима Србију под заштиту.⁷⁵ Признавање потчињености царској круни у политичким околностима краја XII века, ипак никако није могло имати значај као у прошлим временима. Стефан Немања је током претходне деценије био значајан савезник Угара, сарађивао је и са римско-немачким царем, а документ из 1192. године сведочи да је византијски цар ипак страховао од деловања српског владара, те је тражио од Дубровчана да не склапају савез са противницима Царства – Немачком, Норманском краљевином и Угарском, али и великим жупаном Србије.⁷⁶ Чини се да се

⁷³ Претпостављамо да је тада склопљен брак, а да је веридба утаначена још 1186. године, о том в. *Nicetae Choniatae Historia*, 368–369; С. Пириватрић, *Хронологија и историјски контекст подизања манастира Студенице. Прилог истраживању проблема*, Зограф 39 (2015) 50; И. Коматина, *И обнови своју дедовину*, 49. О обнови византијске власти у Скопљу пре летњих месеци 1193. године сведочи и један акт на који је указао, М. Марковић, *Прилози за историју*, 94–95, нап. 172, а настао је у канцеларији архиепископа Димитрија Хоматина, из кога се види да је у то време скопски дукс вршио послове из своје надлежности.

⁷⁴ Према *ИСН*, I, 259 (Ј. Калић), Немања је након битке на Морави наместо вазалне зависности „остварио самосталност своје земље“; М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989, 42; И. Коматина, *И обнови своју дедовину*, 53–54.

⁷⁵ Цар Исак II се обраћа писмом папи Целестину III у жељи да заштити Србију од угарског напада, будући да је „Србија од давнина под Романијом“, J. Darrouzès, *Georges et Démétrios Tornikès*, 343–345. Није познато како је завршена епизода угарске акције, али заједничко деловање Византије и Угарске против Бугара 1193. указује да је сукоб решен без већих последица, *ВИИИЈ*, IV, 250–252; V. Laurent, *La Serbie entre Byzance et la Hongrie*, *Revue Historique du sud-est Européen* 18 (1941) 129–130; Н. Радојчић, *Промена у српско-маџарским односима крајем XII века*, Глас СКА 214 (1954) 12–20; F. Makk, *The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1989, 123. О датирању писма у 1193. и смештању угарског напада у период од краја 1192. до средине 1193, в. I. Komatina, *On the attack of the Hunarian king Bela III on Serbia in the light of the letter of emperor Isaac II to pope Celestine III*, *Facta universitatis (Philosophy, Sociology, Psychology and History)* 17/2 (2018) 105–109.

⁷⁶ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* II, ed. T. Smičiklas, Zagrabiae 1904, 256–257. Немања је водио и самосталну црквену политику, И. Коматина, *Црква и држава*, 179–192.

вазална обавеза Срба након битке на Морави вероватно састојала само у признавању царске власти и нератовању против Царства.

Битка на Морави Царству је дала подстрек и наду да нису све територије изгубљене и да се стари сјај из времена Манојла Комнина може вратити. Међутим, оно је ипак почело да даје знаке слабости, упркос неким победама, које су уследиле након пораза Срба. Цар није успео да умири Бугаре, а у свом последњем походу против њих 1194. у бици код Аркадиопоља претрпео је велики пораз. Убрзо потом, 1195. године уследила је и промена на византијском престолу, пошто је Исака свргао старији брат Алексије.

Дакле, ни након „шест лоших година“, преосталих од Андроникове владавине, цару Исаку II очигледно владавина није текла у пуном сјају, како је он очекивао или пак веровао. Што се тиче Срба, изгледало је да је њихова вишедеценијска борба за самосталност нагло прекинута након пораза у бици на Морави, а долазак Евдокијиног оца цара Алексија III није много променио прилике у корист Срба. Тек након сабора у Расу, одржаног на Благовести 1196, и повлачења Стефана Немање са власти види се промена у политици између две земље, односно Стефанова тежња да уз помоћ оца, сада већ хиландарског монаха Симеона, и брата Саве истакне самосталност своје власти.⁷⁷ Византија је наставила да губи свој престиж на Балкану, а догађаји који су уследили и довели до Четвртог крсташког рата, умногоме су утицали да се и једно такво царство расцепка на мање целине. Србија, иако поражена, стремилa је ка краљевском наслову, а Царство је још неколико деценија морало да причека на своју обнову.

⁷⁷ Хиландарска оснивачка повеља, 54; Стефан Првовенчани, 2; А. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I, Romae 1863, 6; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997, 65–66; И. Коматина, *Црква и држава*, 245; иста, *Велико краљевство*, 19–20; иста, *И обнови своју дедовину*, 54–58.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Aeliani varia historia, Heraclidis Pontici et Nicolai Damasceni quae supersunt*, Lipsiae 1829.
Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II, ed. T. Smičiklas, Zagrabiae 1904.
Darrouzès J., *Georges et Démétrios Tornikès. Lettres et discours*, Paris 1970.
Darrouzès J., *Les discours d'Euthyme Tornikès (1200–1205)*, REB 26 (1968) 49–121.
Eustathii metropolitae Salonicensis Opuscula, ed. T. L. F. Tafel, Francofurti ad Moenum 1832.
Historia de expeditione Friderici imperatoris, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrich I, ed. A. Chroust, MGH SSRG N. S. 5, Berlin 1928.
Magoulias H. J., *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Detroit 1984.
Nicetae Choniatae Historia, ed. J. L. Van Dieten, Berolini–Novi Eboraci 1975.
Nicetae Choniatae Orationes et epistulae, ed. J. L. Van Dieten, Berlin–New York 1972 (CFHB 3)
Regel V. E., *Fontes rerum Byzantinarum* II, Petropoli 1917.
Theiner A., *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia* I, Romae 1863.
Византијски извори за историју народа Југославије, IV, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 1971. [*Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, IV, ур. G. Ostrogorski, F. Barišić, Beograd 1971]
Свети Сава, *Сабрана дела*, изд. Т. Јовановић, Београд 1998. [*Sveti Sava, Sabrana dela*, изд. Т. Јовановић, Beograd 1998]
Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, изд. Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 1999. [*Stefan Prvovenčani, Sabrani spisi*, изд. Lj. Juhas-Georgievskaja, T. Jovanović, Beograd 1999]
Хиландарска оснивачка повеља Светога Симеона и Светога Саве, Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајовић, Осам векова Студенице, ур. епископ жички Стефан, А. Јевтић, Д. Кашић, Београд 1986. [*Hilandarska osnivačka povelja Svetoga Simeona i Svetoga Save*, Ђ. Trifunović, V. Bjelogrić, I. Brajović, Osam vekova Studenice, ур. episkop žički Stefan, A. Jevtić, D. Kašić, Beograd 1986]

Литература – Secondary Works

- Angold M., *The Byzantine Empire (1025–1204)*, London–New York 1997.
Brand C., *Byzantium Confronts the West 1180–1204*, Cambridge, Massachusetts 1968.
Cankova-Petkova G., *Au sujet de la campagne d'Isaac Ange contre la capitale bulgare (1190)*, *Byzantinobulgarica* 7 (1981) 181–186.
Efthymiadis S., *Niketas Choniates: The Writer*, in: *Niketas Choniates. A Historian and Writer*, 35–58.
Grumel V., *La chronologie des patriarches de Constantinople de 1111 à 1206*, *Études byzantines* I (1943) 250–270.
Jonathan H., *Distortion, divine providence and genre in Nicetas Choniates account of the collapse of Byzantium 1180–1204*, *Journal of Medieval History* 26 (2000) 19–31.
Komatina I., *On the attack of the Hunarian king Bela III on Serbia in the light of the letter of emperor Isaac II to pope Celestine III*, *Facta universitatis (Philosophy, Sociology, Psychology and History)* 17/2 (2018) 105–109.
Laurent V., *La Serbie entre Byzance et la Hongrie*, *Revue Historique du sud-est Européen* 18 (1941) 109–130.

Madgearu A., *The Asanids: The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185–1280)*, Leiden 2017.

Magdalino P., *Prophecy and Divination in the History*, in: *Niketas Choniates. A Historian and writer*, 59–74.

Makk F., *The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1989.

Niketas Choniates. A Historian and Writer, edd. A. Simpson, S. Efthymiadis, Geneva 2009.

Ritter M., *Die vlacho–bulgarische Rebellion und die Versuche ihrer Niederschlagung durch Kaiser Isaakios II. (1185–1195)*, *Byzantinoslavica* 71/1–2 (2013) 162–210.

Simpson A., *Niketas Choniates: A Historiographical Study*, Oxford 2013.

Simpson A., *Niketas Choniates: The Historian*, in: *Niketas Choniates. A Historian and Writer*, edd. A. Simpson, Efthymiadis S., Geneva 2009, 13–34.

Soustal P., *Thrakien (Thrakē, Rhodopē und Haimimontos)*, Wien 1991.

The Oxford Dictionary of Byzantium, I, ed. A.P. Kazhdan, New York–Oxford 1991.

Van Dieten J. L., *Niketas Choniates, Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie*, Berlin–New York 1971.

Wolff R. L., *The Second Bulgarian Empire. Its Origin and History to 1204*, *Speculum* 24 (1949) 167–206.

Андреев Ы., Лалков М., *Българските ханове и царе*, Велико Търново, 1996. [Andreev J., Lalkov M., *B'lgarskite hanove i care*, Veliko Trnovo 1996]

Благојевић М., *Србија у доба Немањића*, Београд 1989. [Blagojević M., *Srbija u doba Nemanjića*, Beograd 1989]

Божилов И., В. Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV*, София 1999. [Božilov I., Gjuzelev V., *Istorija na srednovekovna B'lgarija*, Sofija 1999]

Божилов И., *История на средновековна България, II*, София 2017. [Božilov I., *Istorija na srednovekovna B'lgarija*, Sofija 2017]

Златарски В., *История на българската държава през Сръднитъ вѣкове*, III, София 1940 [Zlatarski V., *Istorija na b'lgarskata d'ržava prez Srednite vekove*, III, Sofija, 1940]

Историја српског народа, ур. С. Тирковић, Београд 1981. [*Istorija srpskog naroda*, ur. S. Ćirković, Beograd 1981]

Лиречек К., *Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци*, Зборник Константина Лиречека, ур. М. Динић, Београд 1959, 71–190. [Jireček K., *Vojna cesta od Beograda za Carigrad i balkanski klanci*, Zbornik Konstantina Jirečeka, ur. M. Dinić, Beograd 1959, 71–190]

Коматина И., *Велико краљевство од прва: крунисање Стефана Немањића и „традиција Дукљанског краљевства“*, ИЧ 65 (2016) 15–32. [Komatina I., *Veliko kraljevstvo od prva: krunicanje Stefana Nemanjića i „tradicija Dukljanskog kraljevstva“*, ИЧ 65 (2016) 15–32]

Коматина И., *И обнови своју дедовину и боље је утврди – Стефан Немања и Стефан Првовенчани и уобличавање српске државности*, Стефан Првовенчани и његово доба, ур. И. Коматина, Београд 2020. [Komatina I., *I obnovi svoju dedovinu i bolje je utvrdi – Stefan Nemanja i Stefan Prvovenčani i uobličavanje srpske državnosti, Stefan Prvovenčani i njegovo doba*, ur. I. Komatina, Beograd 2020]

Коматина И., *Срби на путу крсташа*, ИЧ 64 (2015) 55–83 [Komatina I., *Srbi na putu krstaša*, ИЧ 64 (2015) 55–83]

Коматина И., *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016 [Komatina I., *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka*, Beograd 2016]

Ласкарис М., *Византиске принцезе у средњовековној Србији*, Београд 1926 [Laskaris M., *Vizantiske princeze u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1926]

Марјановић-Душанић С., *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997. [Marjanović-Dušanić S., *Vladarska ideologija Nemanjića*, Beograd 1997]

Марковић М., *Прилози за историју Св. Никите код Скопља. Оснивање манастира – Милутинова обнова – хиландарски метох*, Хиландарски зборник 11 (2004) 63–132. [Marković M., *Prilozi za istoriju Sv. Nikite kod Skoplja. Osnivanje manastira – Milutinova obnova – hilendarski metoh*, Hilendarski zbornik 11 (2004) 63–132]

Острогорски Г., *Историја Византије*, Београд 1959. [Ostrogorski G., *Istorija Vizantije*, Beograd 1959]

Петров П., *Възстановяване на Българската държава 1185–1197*, София 1985. [P. Petrov, *Vstanovane na B'lgarskata d'ržava 1185–1197*, Sofija 1985]

Пириватрић С., *Хронологија и историјски контекст подизања манастира Студенице. Прилог истраживању проблема*, Зограф 39 (2015) 47–56. [Privatric S., *Hronologija i istorijski kontekst podizanja manastira Studenice. Prilog istraživanju problema*, Zograf 39 (2015) 47–56]

Радић Р., *Кумани (Cumans)*, Encyclopaedia of the Hellenic World, Black Sea, 2008, URL: <<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=11920>> (20.08.2017) [Radić R., *Kumani (Cumans)*, Encyclopaedia of the Hellenic World, Black Sea, 2008, URL: <<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=11920>> (20.08.2017)].

Радојчић Н., *Промена у српско-маџарским односима крајем XII века*, Глас САН 214 (1954) 12–20. [Radojčić N., *Promena u srpsko-madžarskim odnosima krajem XII veka*, Glas SAN 214 (1954) 12–20].

Ivana Komatina

SOME OBSERVATIONS ON THE BATTLE OF MORAVA

Summary

After the death of Emperor Manuel I, the circumstances in the entire Byzantine Empire, especially in the Balkans, changed. Andronicus I Comnenus and Isaac II Angelus wanted to regain the old prestige of Byzantium in the Balkans. After many years of war, peace with the Serbs and Hungarians was arranged, but the Bulgarians continued their struggle to restore their state – the Bulgarian Empire. Somewhere at that time, after the fall of Jerusalem into the hands of the Muslims in 1187, the idea of launching a new, the Third Crusade for the liberation of Jerusalem appeared in the West. A Crusader army crossed the Balkans in July 1189, and the local population of the Serbs and Bulgarians used the opportunity to attack Byzantine cities and to continue the struggle against the Byzantine Empire. Pseudo-Ansbert notes that the Serbs and Bulgarians made an alliance for the war against Byzantium in 1189, thus ending peace between the Bulgarians and the Byzantines, which was concluded after the so-called *Second Bulgarian campaign* and the complete Byzantine defeat in 1188. At the end of March 1190, the Crusaders crossed over to Asia Minor, and Emperor Isaac II could turn to the fight against Bulgarians and Cumans who had already begun attacks on Byzantine cities. His expedition lasted for two months, probably in the summer of 1190, and ended with a heavy defeat of the Byzantines in the hills of the Balkan Mountains. After that, Nicetas Choniates describes the Emperor's return to Constantinople and his mourning of this defeat, but does not provide the precise chronology of these events. Since the following section describes the repeated attacks by the Bulgarians and Cumans on the Black Sea coast and the Morava-Vardar valley, and then the battle between the Serbs and the Byzantines on the (South) Morava River, its time cannot be easily established. However, by the internal analysis of Choniates' account and thanks to the speech which Choniates ascribes to Emperor Isaac II, we could conclude that this battle occurred in the sixth year of Isaac's rule, in the autumn at the time of the "equinox". The mention of patriarch Dositheus additionally confirms 1191 as terminus ante quem non. Serbian sources do not mention the battle of Morava, while Choniates, although in his *Orationes* he does not give any chronological information about it, in the style of the genre depicts this conflict as the catastrophic defeat of the Serbs. Eustathius of Thessalonica in his *Orationes* writes that the defeat of the Serbs took place shortly before the victory of the Byzantines over the Cumans, and additionally indirectly corroborates the view that the battle had taken place in 1191. Although the defeat at the Battle of Morava for a moment interrupted Serbian independence, the changes that were conditioned by the Fourth Crusade as well as the continuation of the actions of the Bulgarians, led to the disappearance of the Byzantine Empire, and such a shift in political conditions enabled the Serbs and their ruler to gain independence and the royal crown.

Чланак примљен: 26. 05. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 13. 07. 2020.